

Geçiş Ekonomilerinde Kadın Girişimciliği: Ekonomik Büyüme ile Nedensellik İlişkisi

Women Entrepreneurship in Transition Economies: The Causality Relationship with Economic Growth

Dr. İkram Yusuf Yarbaşı (Erzurum Technical University, Turkey)
Asst. Prof. Dr. Adem Türkmen (Erzurum Technical University, Turkey)

Abstract

Especially in the structures where women are excluded from socioeconomic life parallel to the traditional understanding of society, the burden has remained on men as a factor of production. However, as women started to be included in the production process as a production factor in parallel with getting rid of this shackle, societies that experienced an increase in the labor force stock gained a greater advantage than societies that could not achieve this. On the other hand, not only in terms of the workforce but also with its entrepreneurial dimension, the factor of women leads to significant progress in economic development. In other words, it is clear that entrepreneurship in general and women's entrepreneurship, which is an excluded factor in many societies in particular, has higher effects on economic growth and development. Since the market mechanism was not known due to the public power that carried out production and distribution in the former socialist countries that went through the transition from socialism to capitalism, the process was built by trial and error. Beyond the perspectives that perceive women as non-production, the claim that not seeing women as planning the independent production process would be an obstacle to economic development has been analyzed on 18 former socialist countries. Considering the cross-sectional dependency and heterogeneity problems of the data used in the study, the panel Grenger Causality test was conducted. In the findings obtained, it has been determined that there is a one-way causal relationship from women's entrepreneurship to economic growth.

1 Giriş

1917 yılında Bolşevik İhtilali sonucunda Çarlık Rusya yıkılmış yerine V. İlyiç Lenin önderliğinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulmuştur. Sosyalist düşünce yapısı ekonomik, felsefi ve siyasi anlamda ilk kez uygulama alanı bulmuştur. Sosyalist ekonomik sistem sadece SSCB ülkeleri ile sınırlı kalmayarak, Soğuk savaş döneminde Merkezi ve Doğu Avrupa ve bazı Asya ülkeleri tarafından da benimsenmiştir. Sosyalist sistem Bolşevik İhtilaliyle başlayıp 1950'lerde yayılma göstermiştir. 1960'lı yıllarda gelindiğinde Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri merkezi planlı ekonomik sistemin sebep olduğu aksaklıkları giderebilmek için bir takım reform çalışmalarına başlamışlardır. 1985 yılında SSCB'nin son lideri olan M. Gorbaçov'un iktidara gelişiyle "Yeniden Yapılanma" ve demokratikleşme amacı güden "Açıklık" politikaları uygulamaya konulmuş, fakat bu politikalarından da başarılı sonuç elde edilememiştir. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla birlikte Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinde plandan piyasa ekonomisine yönelik bir dönüşüm süreci başlamıştır. Bu dönüşüm süreci 1990 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte artarak devam etmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte geniş bir coğrafyada uygulanan sosyalist sistem resmen sona ermiştir (Güler, 2012).

1980'li yıllardan itibaren iktisat literatürüne giren ve uluslararası platformlarda ortak kabul görmüş "Geçiş Ekonomileri" (Transition Economies) kavramı, merkezi planlı ekonomik sistemi benimsemiş ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçmelerini ifade etmektedir. Geçiş Ekonomileri dönemine dahil olan ülkelerin yaşamış oldukları süreçler farklılıklar göstermiş olsa da bu ülkelerin tümü geçiş ekonomileri olarak adlandırılmaktadır (Özer vd., 2013). Geçiş ekonomileri ekonomik sistem bağlamında ortak bir geçmişe sahip olmalarına rağmen ekonomik açıdan birbirleriyle farklılık göstermektedir. Birçok ortak süreci paylaşmasına rağmen, geniş sosyal ve ekonomik değişim sürecinde geçiş ortamlarında önemli farklılıklar meydana gelebilmektedir (Emsen ve Değer, 2005). Bu farklılık kadın girişimciliği açısından da girişimciliğin hem doğasını hem de kapsamını etkileyebilmektedir. Benzer şekilde, geçiş sürecinin kendisi de kötü tanımlanmış bir kavramdır. řu anda geçişin sonunu doğru bir şekilde tanımlayan tek bir gösterge veya tanım mevcut değildir. Birtakım yazarlar, geçişin sona ermesinin "gelişmiş bir piyasa ekonomisi" düzeyine ulaşılarak elde edildiğini öne sürmektedirler. Ne yazık ki, "gelişmiş piyasa ekonomisini" tam olarak karakterize eden şeyin genel olarak kabul edilebilir bir tanımı da mevcut değildir (Aidis, 2005).

Kadın girişimcinin sade bir tanımı: "Belli finansal kapasiteleri olan veya mesleki becerilere sahip ya da o alanda ustalık eğitimi almış kadınlardır" (Bouzekraoui ve Ferhane, 2017). Girişimcilik, bir kadının keşfetmesi gereken, yeni işler yaratmaya ve ülkenin ekonomik olarak güçlenmesine yardımcı olan bir fikir veya vizyondur (Kumar v.d., 2013). Kadınlara ait işletmelerin sayısının artması, kadın girişimcilerin sosyal ve ekonomik dönüşüm sürecine olan katkısını etkilemektedir. Planlı ekonomilerde kadın girişimcileri araştırırken, ülkeler arasındaki ve hatta içindeki farklı kültürel geçmişleri ve ayrıca kadınların toplumdaki mevcut rolündeki farklılıkları belirlemek

önemlidir. Ukrayna ve Moldova gibi geçiş ülkelerindeki kadın girişimciliği, Orta Asya ülkelerindekinden farklıdır, çünkü burada geleneksel kültürel değerler Sovyet dönemi boyunca varlığını sürdürerek geçiş döneminde önem kazanmıştır (Welter vd., 2006).

Piyasa ekonomilerine doğru dönüşüm süreci, eski Sovyet devletlerinde yaşayan kadınların çoğunu ücretli işlerinden ve sosyalizm altında sağlanan sosyal güvenceden mahrum bırakmıştır. Bununla birlikte geçiş döneminde kadınların ek gelir elde etme ihtiyaçları da artmıştır. Bu noktada kadın girişimciliği, sadece artan işsizliği azaltmak için değil, kadın girişimcilerin ekonomik ve sosyal dönüşüme potansiyel katkılarından yararlanmak için de önemli bir husustur (Welter vd., 2006).

Sovyet sonrası ülkelerde kadın girişimciler, erkek meslektaşlarının Sovyet döneminden getirdiği iş ağlarından yoksun olmuştur (Welter vd., 2003). Erkeklerin, siyasette ve devlet işletmelerinde en önde gelen pozisyonlarda yer alması, kadınların devlet firmaları ve diğer üst iş ağlarından uzaklaşmasına neden olmuştur (Smallbone ve Welter, 2001). Yani, geçiş sürecinin başlangıcında, kadınlar erkeklere kıyasla büyük devlet işletmelerinin özelleştirilmesiyle, bu işletmelerden küçük yan şirketler kurulmasıyla veya iş ilişkilerinin kullanılmasıyla girişimciliğe girmek için daha az fırsata sahip olmuşlardır. Kadınlar, Sovyet zamanından mülkiyetlerine devredebildikleri yerlerde dükkân, restoran, eczane gibi küçük ölçekli işletmeler yoluyla girişimciliğe girmeyi başarmışlardır. Literatürde Kadın girişimciliğinin bu tip geçiş ekonomilerinde nasıl gerçekleştiğini inceleyen bir takım başarı öyküleri ve piyasa mekanizmasına geç girmenin ve kültürel yapıların meydana getirdiği aksaklıklar dolayısıyla başarısızlıkları da içeren çalışmalar mevcuttur. Palalić vd. (2020) Bosna-Hersek için kadın girişimciliği profilini incelemiştir. Bosna-Hersek'te kadın nüfusun erkeklere göre daha fazla olduğu vurgulanmıştır. Fakat kendi işini kurma bakımından erkeklerin daha ağırlıklı olduğu belirtilmiştir. Kadın girişimciler için gerekli finansal, eğitim altyapılarının mevcut olduğunu ve yatırımlara elverişli ortam hazırlamak için bu altyapıların kullanılabilmesi belirtilmiştir. Devletin ana faktör olduğunu ve kadın girişimciliğini desteklemesi gerektiği belirtilmiştir. Mikic ve Has (2020) toplam işletme sayısı içinde kadın işletme sahiplerinin payı, TEA (Toplam Erken Girişimcilik Faaliyetleri) endeksleri, işsizlik oranı, serbest meslek oranı, fırsat girişimciliğe girmek vb. göstergeler dikkate alındığında Hırvatistan'daki kadınların girişimcilik faaliyetlerinde yetersiz kaldıkları ifade edilmiştir. Son zamanlarda gelişmeler yaşansa da Hırvatistan'ın diğer AB ülkelerine kıyasla daha geride kaldığı belirtilmiştir. Ivanović-Đukić ve Petković (2020) Sırbistan'da kadınlara karşı uygulanan ayrımcılık nedeniyle işgücü piyasasındaki konumunun yeterli olmadığını belirtmiştir. Kadınların toplum içerisindeki statüsünü yükseltmek için kadın girişimciliğinin ve serbest meslek sahibi kadınların artması gerektiğini ifade etmiştir. Sırbistan'da kadın girişimciliğinin geliştirilmesi için birçok politikanın uygulandığını fakat gelişimin oldukça yavaş olduğu vurgulanmıştır. Yüksek kazanç sağlama, zorunluluk (işsizlik), işte bağımsızlık ve özerklik ihtiyacı, çocuk bakımı ve çocuklar için daha iyi bir gelecek sağlama ihtiyacı gibi nedenlerin Sırbistan'da girişimcilik faaliyetlerinin oluşturulmasında önemli rolü olduğu belirtilmiştir. Sırbistan'da kadın girişimciliğini engelleyen faktörlerin sermaye yoksunluğu, yönetim, deneyim ve bilgi eksikliği, çocuk bakımı ve evdeki ve ailedeki sorumluluklar olarak öne çıkmıştır. Antoncic vd. (2020), Slovenya'daki kadın girişimciliğine odaklanmıştır. Çalışma Slovenya'daki kadın girişimcilerin özellikleri üzerine odaklanmıştır. Slovenya'da kadın girişimciler, karlı olma eğiliminde olan işletmelere sahip olduklarından ekonomik açıdan rollerinin önemli olduğu belirtilmiştir. Kadın girişimcilerin erkeklere kıyasla daha genç yaşta ve daha eğitimli oldukları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra erkeklerin daha tecrübeli oldukları belirtilmiştir. Slovenya'da girişimcilikte medeni durumun önemli bir faktör olduğu, bekar bayanların girişimcilik faaliyetlerine daha ağırlık verdiği ifade edilmiştir.

Çalışmada geçiş ekonomilerinde kadın girişimciliği ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla, önce geçiş ekonomilerinden ve geçiş ekonomilerinde kadın girişimcilerden bahsedilmiş, ardından girişimcilik ve kadın girişimciliği ile ekonomik büyüme arasında ilişkisiyi araştıran çalışmaların sonuçları irdelenmiştir. Araştırmanın uygulama bölümünde 1993-2019 yıl aralığında 18 geçiş ekonomisi için kadın girişimciliği ile kişi başına düşen gayri safi milli hasıla verileri kullanılarak panel nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir. Sonrasında Kónya (2006) Bootstrap Panel Nedensellik Testi ile her ülke için ayrı ayrı nedensellik ilişkisi araştırılmış ve elde edilen bulgular doğrultusunda çeşitli politik önerilerde bulunulmuştur.

2 Girişimcilik ve Ekonomik Büyüme

Solow (1956) çalışması ile ekonomik büyümeyi üretim faktörlerindeki artış ile açıklamaktaydı. Solow modeli, neoklasik iktisat varsayımlarına dayanan ve girişimciliği de diğer üretim faktörleri ile açıklamaya çalışan bir yapıdaydı. Yaratıcı yıkım bakış açısıyla, Wennekers ve Thurik (1999) girişimcilik ve ekonomik büyüme bağlantısı içindeki adımları birbirine bağlamak ve tanımlamak için bir çerçeve sunmuş ve bu bağlantı, girişimciliğin inovasyon veya piyasa koşulları gibi ara bağlantılarla bağlantılı olduğunu, son olarak ekonomik büyümeye yol açtığını belirtmiştir. Bu noktada girişimcilik faktörünün büyüme üzerindeki etkileri cinsiyet ayrımı yapılmadan dikkate alınmaktadır. Wong vd. (2005) ve Holtz-Eakin and Kao (2003) girişimcilik faaliyetlerinin yeni iş fırsatları ve çeşitlilik açısından ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğine dair bulguları desteklemiştir. Acs'a (2006) göre girişimciler yeni işletmeler yaratır, dolayısıyla yeni işletmeler yeni iş fırsatları doğurur, rekabeti yoğunlaştırır ve hatta teknolojik değişim yoluyla üretkenliği artırabilir. Bu doğrultuda yüksek düzeyli girişimcilik faaliyetleri

doğrudan yüksek ekonomik büyüme seviyelerine dönüşecektir. Ayrıca Wenckers ve Thurik (1999) ekonomik büyümenin, girişimcilerin yeni başarıları arzularak küresel pazarlarda bir konum kazanması ve daha üretken olmasıyla meydana geleceğini belirtmiştir. Hebert ve Link (2006) de ekonomik üretim ve dağıtım teorisi aracılığıyla girişimcilerin sistemdeki kaynak tahsisinde kilit bir faktör olduğunu ortaya koymuştur.

Girişimcilik ve büyüme arasındaki ilişkiyi daha net bir şekilde açıklamaya çalışan Kritikos (2014) girişimcilerin faaliyetlerinin ekonomik büyümenin önemli bir itici gücü olarak kabul etmekte, ayrıca girişimcilerin iş yaratma süreçlerinin kendileri için değil, başkaları için de istihdam olanakları yarattığını belirtmektedir. İstihdam yaratmanın ötesinde, Kritikos'a göre (2014) girişimcilik faaliyetleri bir ülkenin genel ekonomik performansını çeşitli şekillerde etkilemektedir. Bunlardan ilki yeni ürünler, inovasyonlar, teknolojiler veya üretim süreçleri ile pazarlara giriş; ikincisi yeni organizasyonun üretkenliği ve rekabeti artırması ve üçüncüsü ise yeni girişim yaratmanın yapısal değişimi hızlandırmasıdır.

Girişimciliği cinsiyet farklılığı olmadan dikkate aldığımızda ekonomik büyümenin önemli bir faktörü olarak dikkat çekmekte bununla birlikte birçok araştırmacı özel bir alt gurup olan kadın girişimcilerin etkisinin daha dikkat çekici olduğunu ifade etmektedirler. Kadın girişimciliği sadece ülke ekonomisinin kalkınmasında değil aynı zamanda dünya kalkınması için de önemli bir gösterge olduğu kabul edilmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde istihdam, zenginlik, yoksulluğun azaltılması, insani gelişme, eğitim, sağlık ve ülke kalkınmasında önemli bir rol oynamakta ve kadın girişimciler olmadan ekonomilerin tam ve sürdürülebilir başarıya ulaşamayacağı kabul edilmektedir (Sajjad vd., 2020). Kadınların, erkeklerden farklı olarak hem ekonomik hem de ekonomik olmayan başarılarından elde ettikleri kazançlarını başkalarıyla paylaşma olasılıkları daha yüksektir. Kadınların, sağlık, eğitim ve diğer kaynaklara ilişkin kazanımlarını aile üyeleri ve toplum ile büyük ölçüde paylaşma olasılıkları yüksek olduğundan, ülkenin sürdürülebilir kalkınmasına katkı sağlamaktadırlar (Orser ve diğerleri, 2006).

Kadın girişimciliğinin kalkınma açısından bu katkısına rağmen birtakım sorunlarla karşılaştıkları da aşıkardır. Suriyamurthi et al. (2009), gelişmekte olan ekonomilerde kadın girişimcilerin karşılaştığı kısıtlamalara değindiği çalışmasında; özellikle düşük gelirli ve orta gelirli ekonomilerde küresel ekonominin genişlemesine önemli katkılar sağladıklarından, bu kısıtlamaları aşmak için hükümet ve finans kurumlarıyla iş birliği yapmaları gerektiği vurgulamaktadır. Bu tür engellerin üstesinden gelinmesi ve kadın işletme sahiplerinin nihayetinde küresel ekonomiyi etkileyecek olan kimliklerini tanımları bu hususta çok önemlidir. Politika yapıcılar ve hükümetler arasında kadın girişimcilere destekleyici iş ortamı oluşturulması hususunda da bir görüş birliği bulunmaktadır (Knowlton vd., 2015). Ulusal düzeyde oluşturulan kadın iş konseyleri gibi kuruluşlar, kadınlara ait işletmelerin ülkelerin ekonomileri için değerinin altını çizerek, kadın girişimciliğinin öncüllerini, itici güçlerini ve sonuçlarını anlamak için akademik disiplinler arası araştırmaları teşvik etmektedir. Kadın girişimciliği çalışmaları, kadınlara ait işletmelerin karşılaştığı zorlukları ve fırsatları vurgulamak için çok ihtiyaç duyulan iç görüşler ve yeni yönlendirmeler sağlayabilen önemli bir akademik disiplin ve politika alanı haline gelmiştir (Ozkazanc-Pan, 2018).

Birkner vd. (2018) kadınların en hızlı büyüyen girişimci nüfuslardan biri olduklarını ve ekonomik ve sosyal kalkınmaya önemli katkı sağladıklarını belirtmiştir. Riverin (2007), temel psikolojik ve demografik özelliklerin, finansmanın, eğitime erişimin, ağ oluşturma ve iş-yaşam dengesi gibi faktörlerin kadın girişimciler için elverişli olmadığını vurgulamıştır. Burada ilginç olan bir husus, kadınların erkek egemen iş dünyasında reddedilmelerinden ötürü girişimcilğe daha çok karar vermeleridir. Böyle bir reaksiyon, "itme faktörü" olarak adlandırılmaktadır (Reavley ve Lituchy, 2008). Bu durumlar, farklılıkların daha belirgin olduğu gelişmekte olan ülkelerde daha belirgindir (Metters 2017; Ramadani vd. 2013).

Ekonomilerin büyümesi, değer katan, iş yaratan ve ulusal ve uluslararası düzeylerde başarılı bir şekilde rekabet edebilen işletmeler yaratma ve sürdürme yeteneklerine bağlıdır. Engelleri kaldırma, teşvikler oluşturma ve kapasite geliştirmeye yardımcı olan çeşitli politika önlemleri yoluyla girişimcilik ulusal hükümet programlarıyla desteklenmektedir. Bu tür politikalar, kadın girişimcileri ekonomik bağımsızlık ve eşitliğe ulaşmaları için desteklemenin bir yolu olarak gösterilmektedir. Bu önlemlerin aynı zamanda sürdürülebilir ekonomik büyümeye katkıda bulunduğu belirtilmiştir (Eurofound, 2019). Bu noktada kadın girişimciliğinin ekonomik büyüme ile ilişki olup olmadığının araştırılması oldukça önem arz etmektedir. Reynolds vd. (1999) ve Zacharakis vd. (2000), ülkelerin girişimcilik oranlarının ekonomik büyüme için çok önemli bir rol oynadığını ifade etmişlerdir. Ulusal büyüme oranlarındaki değişkenliğin girişimcilik faaliyetlerindeki değişimle açıklandığını belirtmişlerdir. Blanchflower (2000), 23 OECD ülkesi için 30 yıllık veri kullanarak kendi işinde çalışan sayıları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve negatif bir ilişki tespit etmiştir. Van Stel vd. (2005) GEM (Global Entrepreneurship Monitor) çalışmasındaki girişimcilik ölçüsünü kullanmıştır. Çalışmada, farklı kalkınma düzeylerine ulaşmış ülkeler için girişimciliğinin büyüme üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Gelişmiş ülkelerde, girişimcilik ve ekonomik büyüme arasında pozitif, daha az gelişmiş ülkelerde ise negatif ilişki bulunmuştur. Carree vd. (2002), bir ülkede girişimciliğinin denge düzeyi olup olmadığı sorusunu gündeme getirmişlerdir. Girişimciliğinin denge düzeyinin altında ve üstünde olmasının, toplam ekonomik büyüme için olumsuz sonuçları olduğunu tespit etmişlerdir. Bu çalışmanın genişletilmiş bir versiyonu Carree vd. (2007) ele almışlardır. Denge seviyesinin altındaki girişimcilik seviyelerinin büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu belirlemişlerdir. Girişimciliğinin denge düzeyinin üzerindeki sapmaların herhangi bir olumsuz etkisi tespit edilememiştir.

84 ülke verilerini kullanan kapsamlı bir çalışmada, Klapper vd. (2007) kendi işinde çalışma oranları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Ayrıca Acs ve Armington (2004) girişimcilik ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Reynolds vd. (2004) girişimcilikle ilgili GEM verilerini kullanmışlardır ve girişimcilik ile GSYİH büyümesi arasında pozitif ancak oldukça zayıf bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Dinamikleri ve uzun vadeli etkileri ele alan diğer bir çalışma, Carree ve Thurik (2008) tarafından gerçekleştirilmiştir. Uzun dönemde değişkenler arasında pozitif ilişkin varlığı tespit edilmiştir.

Urbano ve Aparicio (2016), girişimcilik sermayesi türlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Girişimcilik sermayesi gibi değişkenleri büyüme analizine içsel bir faktör olarak dahil etmiş, genişletilmiş bir Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanmışlardır. Farklı girişimcilik sermayesi ölçüleri kullanarak, 2002-2012 döneminde 43 ülke ile panel veri analizi tahmini gerçekleştirmişlerdir. OECD ülkelerinde ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek için, girişimcilik sermayesinin önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Li vd. (2012) Çin'in 29 eyaletindeki 20 yıllık verileri kullanarak, girişimciliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Girişimciliğin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı pozitif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

Bazı araştırmalarda, alternatif girişimcilik türlerine göre ekonomik büyüme arasındaki ilişki ele alınmıştır. Reynolds vd. (2004) fırsat ve zorunluluk temelli girişimciliği birbirinden ayırmıştır. Fırsat temelli girişimcilik ile büyüme arasındaki ilişki zamanla azalırken, zorunluluk temelli girişimcilik ile büyüme arasındaki ilişki zamanla artma eğiliminde olduğunu tespit etmişlerdir. Wong vd. (2005), sınırlı bir şekilde tanımlanan yüksek büyüme potansiyeline sahip girişimcilere odaklanmışlardır. Bu tür girişimcilerin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Salgado-Banda (2007), ekonomik büyüme ile girişimcilik arasındaki ilişkiyi incelemek için iki girişimcilik ölçüsü, kendi işinde çalışan sayısı ve patentleri kullanmıştır. Baumol'un (1996) üretken ve verimsiz girişimcilik teorisinden esinlenen patentler, üretken girişimciliğin bir ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Kendi işinde çalışma ise hem üretken hem de üretken olmayan girişimciliği kapsamaktadır. Elde edilen sonuçlar, kendi işinde çalışan sayısı ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğunu gösterirken, patentlerin ekonomik büyüme ile pozitif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur.

Girişimcilik ile büyüme arasında nedensel ilişkiyi araştıran çalışmalar da literatürde sınırlı sayıda mevcut olmasına rağmen bu çalışmaların çoğu teorik kalmaktadır. Uygulamaların az sayıda olmasının nedenleri arasında girişimciliğin ekonomik büyümenin hem nedeni hem de sonucu olabileceğidir.

Girişimcilik ve büyüme arasındaki Granger nedenselliği, dört farklı düşünce okulu tarafından sunulabilir. İlk olarak arz öncüllü hipoteze göre (supply-leading hypothesis), girişimciliğinin ekonomik büyümenin Granger nedeni olduğunu iddia etmektedir. Girişimcilerin Ar-Ge ve diğer kaynaklara yatırım yapacağı belirtilmiştir. Bu yolla yeni ürünlere, hizmetlere, süreçlere, ürün iyileştirmelerine ve yeni iş alanlarının oluşturarak ekonomik büyümeye katkı sağlayacaklardır. Arz öncüllü hipoteze ilişkin Urbano ve Aparicio (2016), Millán vd. (2014), Li vd. (2012) ve Hubbard (2008) çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

İkinci bir görüş olarak, ekonomik büyümenin girişimciliğin Granger nedeni olduğunu iddia eden talep takipli hipotez (demand-following hypothesis) savunucuları bulunmaktadır. Bu hipoteze göre, bir ekonomi büyüdükçe, hükümetlerin girişimciliği teşvik etmek için yeni kurumlar kurarak, hem mali hem de mali olmayan teşvikler sağlayarak canlı bir girişimcilik ekosistemi oluşturacaklardır. Bu hipotezi destekleyen çalışmalar Castaño vd. (2015) ve Fuentelsaz vd. (2015)'dur.

Ayrıca hem girişimciliğin hem de ekonomik büyümenin birbirlerinin karşılıklı Granger nedeni olduğunu iddia eden bir geri besleme hipotezi bulunmaktadır. Bu hipoteze göre ise girişimcilik kültürünün iyileştirilmesi ekonomik büyümeyi canlandıracak ve canlı bir ekonomi daha yüksek girişimcilik yatırımlarını ve faaliyetlerini daha da teşvik edecektir. Huggins ve Thompson (2015) ile Wenckers ve Thurik (1999) bu hipotezi destekleyen çalışmalardır.

Dördüncü hipotez ise, girişimcilik ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir Granger nedensellik ilişkisi olmadığını öne süren tarafsızlık hipotezidir (neutrality hypothesis). Bu hipoteze göre temel düşünce, aşırı düzenleme, bürokrasi ve rant arayışıyla boğuşan zayıf girişimcilik ekosistemi, üretken çabaları ve ekonomik büyümeyi engelleme eğilimindedir. Başarılı girişimcilerin diğer iş dostu ülkelere göçü gibi faktörler bu hipotezi desteklemektedir.

3 Veri ve Metodoloji

Bir önceki başlıkta ifade edildiği gibi, ekonomik büyüme ve girişimcilik arasındaki nedensel ilişkinin yönü hususunda fikir birliği bulunmamaktadır. Bu ilişkileri üzerine yapılan akademik araştırmalarda tipik olarak iki değişkenli bir çerçeve kullanılmaktadır.

Genel girişimcilik literatürünü genişleten bu çalışmada Geçiş Ekonomilerinde kadın girişimcilik ve ekonomik büyüme arasındaki dinamikleri anlamak için panel Granger nedensellik testleri kullanılmıştır. Kadın girişimciliği ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik, iki değişkenli model için aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$\text{Ekonomik Büyüme} = f(\text{kadın girişimciliği}) \quad (1)$$

Çalışmada ekonomik büyüme değişkenini temsilen yıllık kişi başı gayrisafi yurtiçi hasıla (GDPPC), kadın girişimciliğini temsilen ise kendi işinde çalışan kadınların kadın işgücü içindeki oranı (SEF) kullanılmıştır. Burada kendi işinde çalışan kadınların kadın işgücü içindeki oranından kastedilen, ücretin doğrudan üretilen mal ve hizmetlerden elde edilen kârlara bağlı olduğu işlerdir. Her iki değişkene ait veri setleri Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan panel veri seti 18 Geçiş Ekonomisini (Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Litvanya, Moldova, Polonya, Romanya, Rusya Federasyonu, Slovakya ve Ukrayna) ve 1993-2019 yıllık veriyi kapsamaktadır. Çalışmada kadın girişimcilik oranını ve Kişi Başı gelir verilerinin logaritması alınmıştır.

Granger nedenselliği, bir değişkenin (X) geçmiş değerlerinin bilgisinin başka bir değişkenin (Y) tahminlerini iyileştirmeye yardımcı olduğu anlamına gelir. Panel veri analizinde değişkenler arasındaki Granger nedenselliğini test etmek, en az iki husus açısından dikkatli bir işlem gerektirmektedir. Birincil olarak, panel birimleri arasında olası bir yatay kesit bağımlılığını kontrol edilmesi gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığını hesaba katmanın ardında yatan düşünce, bir ülkeyi etkileyen bir şokun diğer ülkeleri de yüksek derecede küreselleşmenin yanı sıra uluslararası ticaret ve finansal entegrasyon nedeniyle de etkileyebileceği gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Yatay kesit bağımlılığının olması durumunda, Görüntüde İlişkisiz Regresyonlarla (SUR) denklem setlerini tahmin etmek, en küçük karelere (OLS) göre daha etkili bulunmuştur (Zellner, 1962). Pesaran (2006) tarafından gerçekleştirilen Monte Carlo deneyleri neticesinde, panel veri analizindeki yatay kesit bağımlılığın test edilmesinin önemini vurgulamakta olup, yatay kesit bağımlılığın göz ardı edilmesi durumunda yanlış tahminlerin elde edildiği ifade edilmiştir (Pesaran, 2006). İkincil olarak ise, nedensel ilişki için bir kısıtlama getirmek amacıyla panelin her bir birimi için parametrelere tahminlerindeki heterojenliği dikkate almaktır. Bir panel veri setindeki parametreler için homojenliğin varsayılması, ülkeye özgü özellikler nedeniyle heterojenliği yakalamada eksik kalmaktadır (Breitung, 2005). Örneğin, kadın girişimciliği ile ekonomik gelişme arasında bazı ülkelerde önemli bir ilişki olabilirken, bazı ülkelerde bunun tersinin de geçerli olabileceğini bulmak oldukça olasıdır. Geçiş ekonomilerinde kadın girişimciliği ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkileri analiz edilirken homojenlik olduğu varsayımı, bu ülkelerin farklı kültürel yapıları sahip oldukları bilinmesi nedeniyle yanıltıcı bulgulara neden olabilecektir (Creane vd. 2004).

Panel verilerinde nedenselliğin yönünü incelemek için bugüne kadar üç yaklaşım kullanılmıştır. İlk yaklaşım, genelleştirilmiş bir moment tahmin yöntemi (GMM) tahmincisi aracılığıyla bir panel vektör hata düzeltme modelinin tahmin edilmesine dayanmaktadır. Fakat öne sürülen bu yaklaşım, ne yatay kesit bağımlılığını ne de heterojenliği hesaba katmamaktadır. Buna ilaveten, GMM tahmin edicileri, eğitim katsayıları aslında homojen olmadıkça tutarsız ve yanıltıcı parametreler üretebilmektedir (Pesaran vd., 1999). Hurlin ve Venet (2008) tarafından önerilen ikinci yaklaşım heterojenliği kontrol etse de, yatay kesit bağımlılığını açıklayamamaktadır.

Dumitrescu ve Hurlin (2012), Granger nedensellik testini heterojen paneller için genişletmişlerdir. Aşağıda belirtilen panel VAR modeli ele alındığında;

$$Y_{it} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} Y_{it-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} X_{it-k} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

burada, gecikme uzunluğu (k) panelin her birimi için aynı ve panel dengeli iken, otoregresif parametre $\gamma_i^{(k)}$ ve eğimler $\beta_i^{(k)}$ birimlere göre değişmektedir. Y değişkeni ekonomik büyümeyi ifade etmekteyken X değişkeni kadın girişimciliğini göstermektedir.

Temel hipotez β_i 'lerin tümünün sifıra eşit olduğu şeklindedir ve bütün panel için X'den Y'ye doğru nedensellik olmadığını ifade etmektedir.

$$H_0: \beta_i = 0 \quad i = 1, \dots, N$$

burada $\beta_i = (\beta_i^{(1)}, \dots, \beta_i^{(K)})$ dır. Alternatif hipotez altında model heterojendir. β_i birimlere göre değerlendirilmektedir. Alternatif hipotez " β_i 'lerin bazıları sıfırdan farklıdır" şeklinde kurulmaktadır. β_i 'lerin bazılarının sifıra eşit olmasına izin verilebilmektedir. Yani bazı birimlerde nedensellik ilişkisi olmayabilmektedir.

Temel hipotezi test etmek amacıyla, her bir birimde nedensellik için yapılan Wald test istatistiklerinin ortalaması kullanılmaktadır.

$$\bar{W}_{N,T} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N W_{i,T}$$

Burada $W_{i,T}$, i. birimin $H_0: \beta_i = 0$ hipotezini test etmek için birimlere özgü Wald test istatistiğidir (Tatoğlu, 2017).

4 Bulgular

Verilerde birimler arası korelasyon yani yatay kesit bağımlılık varsa, birinci kuşak birim kök testleri bu korelasyonu dikkate almadıkları için ikinci kuşak testleri kullanılmaktadır. Bu nedenle yapılacak birim kök analizinde öncelikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılıklarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu noktada yatay kesit bağımlılığın belirlenmesi için Pesaran (2004) CD testi kullanılmıştır. Test sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 1'de sunulmuştur.

	LSEF	LGDPCC
CD	15.99*	60.89*
*%5 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir		

Tablo 1. CD Test Sonuçları

Tablo 1'deki sonuçlara göre birimler arasında korelasyon olmadığını yani yatay kesit bağımlılığının bulunmadığını öne süren sıfır hipotezi %5 önem seviyesinde reddedilerek, iki değişken içinde yatay kesit bağımlılığın söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre durağanlık analizleri için ikinci kuşak birim kök testlerinden olan Pesaran (2007) tarafından önerilen Yatay Kesit Genişletilmiş Im, Pesaran ve Shin (CIPS) Panel Birim Kök Testi kullanılmıştır. CIPS testi sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 2'de verilmiştir. Tablo 2'de verilen CIPS testi sonuçlarına göre %5 önem düzeyinde LSEF değişkeni birinci farkta durağanken, LGDPCC değişkeni düzeyde durağan bulunmuştur.

Swamy (1971) tarafından türetilen ve Hausman (1978) türü bir test olan S Testi kullanılarak modelin homojen olup olmadığı araştırılmıştır. S istatistik değeri 74.28 olarak bulunmuş ve bu istatistiğe ait olasılık değeri %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p=0.018<0.05$). Test sonucuna göre parametrelerin sabit yani homojen olduğunu öne süren sıfır hipotezi reddedilerek, parametrelerin sabit olmadığı birimden birime değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu durumda tüm parametreleri heterojen olan tahmincilerle güvenilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla çalışmada heterojenliği dikkate alan analizler gerçekleştirilmiştir.

	LSEF	LGDPCC
CIPS	-1.063	-3.080
	Δ LSEF	Δ LGDPCC
CIPS	-4.223	-3.902
%5 önem düzeyinde tablo kritik değeri -2.2, %1 önem düzeyinde tablo kritik değeri -2.38		

Tablo 2. Heterojenliği dikkate alan Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenlerin durağanlığını, birimlere göre heterojen dinamik spesifikasyon ile Pesaran CIPS panel birim kök testine ait sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre LSEF değişkeni birinci farkta, GDPCC değişkeninin ise düzeyde durağan olduğu tespit edilmiştir ($|CIPS|>|$ tablo kritik değeri $|$).

	$GDPPC \rightarrow \Delta LSEF$	$\Delta LSEF \rightarrow GDPPC$
$\tilde{Z}$ istatistiği	-0.2694	2.2818**
olasılık değeri	0.7877	0.0225
** %5 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.		

Tablo 3. Dumitrescu ve Hurlin (2012) Panel Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Tablo 3'de Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel Granger nedensellik testi sonuçları yer almaktadır. Tablo 3'de gösterilen test sonuçlarına göre, kadın girişimciliğinden kişi başına düşen gelir arasında nedensel ilişki olmadığını öne süren sıfır hipotezi reddedilerek, en az bir birimde kadın girişimcilik ile kişi başına düşen gelir arasında tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen bu bulgular ekonomik büyümeyi sağlamak için girişimciliğin önemli bir unsur olduğunu ortaya koyan Urbano ve Aparicio (2016), Li vd. (2012) araştırmalarının bulguları ile örtüşmektedir.

Ülke bazında nedensellik durumlarında gözlenebilmesi amacıyla çalışmada Konya (2006) tarafından geliştirilen panel nedensellik testleri ile ekonomik büyüme ve kadın girişimciliği arasındaki Granger nedensel ilişkiler test edilmiştir. Konya (2006) nedensellik testi, görünürde ilişkisiz regresyon sistemlerine ve (Seemingly Unrelated Regressions) (SUR) ve ülkeye özgü bootstrap kritik değerlerle Wald testleri ile uygulanmaktadır. Bu testi uygulamanın birtakım avantajları söz konusudur öncelikle panelin homojen olmadığı durumlarda Granger nedensellik ilişkisi panele dahil olan her ülke için ayrı ayrı gözlemlenebilmektedir. Ayrıca ülkeler arasında eşanlı korelasyonlara izin verdiği için panel verinin sağladığı ek bilgilerden yararlanmaya imkan tanımaktadır. Diğer yandan uygulama eş bütünleşme ve birim kök analizlerine ihtiyaç duymadan nedensellik ilişkisini araştırmaya olanak tanımaktadır. Yöntem sayesinde Granger nedensellik ilişkisinin hangi ülke(ler)de ve hangi yönde gerçekleştiği gözlemlenebilmektedir (Konya, 2006). Çalışmada kullanılan verilerde hem yatay kesit bağımlılığı hem de heterojenlik söz konusu olduğundan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ülkeler için Konya (2006) tarafından geliştirilen Bootstrap Panel Nedensellik Testi ile incelenmiş ve elde edilen bulgulara Tablo 4'de yer verilmiştir.

Tablo 4'de elde edilen sonuçlara göre, beş ülkede (Ukrayna, Romanya, Litvanya, Macaristan ve Ermenistan) kadın girişimciliğinden ekonomik büyümeye doğru Granger nedenselliğinin var olduğunu, diğer ülkeler için ise Granger nedenselliğinin yokluğuna ilişkin boş hipotezin reddedilemediğini belirlenmiştir. Kazakistan ve Kırgız Cumhuriyetinde ise kişi başına düşen milli gelir artışından kadın girişimciliğine doğru nedensellik olmadığını öne süren sıfır hipotezi reddedilmiştir.

Ülke	H0: LGDPPC Δ LSEF'in nedeni değildir.				H0: Δ LSEF LGDPPC'nin nedeni değildir.			
	Kritik Değerler				Kritik Değerler			
	İstatistik	%10	%5	%1	İstatistik	%10	%5	%1
Arnavutluk	0,883	37,384	50,787	107,101	1,881	46,305	64,307	105,196
Ermenistan	29,776	35,583	51,556	87,616	21,484**	15,721	20,656	39,958
Azerbaycan	3,456	44,012	58,797	110,34	21,38	32,639	43,466	67,379
Bulgaristan	7,932	46,232	65,467	168,725	7,803	9,195	12,506	20,271
Hırvatistan	14,926	40,357	56,919	87,607	5,504	31,455	39,025	53,746
Çek Cumhuriyeti	11,213	33,05	44,559	85,805	6,78	37,278	50,561	77,568
Estonya	2,54	36,862	48,359	79,505	7,383	36,997	45,895	68,309
Macaristan	1,156	41,045	59,438	128,68	21,528**	13,446	17,872	30,286
Kazakistan	18,967	37,26	51,263	102,649	17,977	47,176	61,759	100,887
Kırgız Cumhuriyeti	43,712*	32,759	46,512	104,507	1,376	22,184	29,516	44,781
Letonya	10,579	32,913	45,566	82,631	3,767	42,366	55,766	93,673
Litvanya	1,055	32,927	44,904	89,329	97,029**	48,592	66,283	126,827
Moldova	16,111	40,315	52,728	96,28	12,267	29,332	40,554	68,662
Polonya	0,251	39,637	53,833	113,03	27,322	39,571	54,278	83,499
Romanya	25,906	35,935	48,288	83,287	86,148**	45,537	62,69	110,723
Rusya Federasyonu	8,181	34,219	44,064	78,136	4,283	10,328	13,177	23,014
Slovakya	4,715	32,658	45,525	77,702	26,555	42,905	58,528	91,052
Ukrayna	2,609	43,728	62,937	105,031	50,26**	11,509	15,98	27,058

Not: ***, **, * sırasıyla 0,01, 0,05, 0,1 seviyelerinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4. Konya (2006) Bootstrap Panel Nedensellik Test Sonuçları

5 Sonuç ve Tartışma

Kadın girişimcilerin potansiyel rolü, istihdam yaratmak, özelleştirilmiş mülkiyeti üretim için kullanmak, çeşitlendirilmiş bir ekonomik yapının gelişmesine katkıda bulunmak, ekonominin yenilikçi kabiliyetine katkıda bulunmak ve dış satış yaratarak ekonomik gelişmeye katkıda bulunmaktır. Bu temelde ekonomik gelişmeye ek olarak, girişimcilik, piyasa temelli bir demokrasiye daha geniş dönüşüm süreci için temel olan bir orta sınıfın ortaya çıkmasına ve gelişmesine de katkıda bulunabilecektir. Bununla birlikte, bu potansiyel katkıyı başarmak, çoğu sosyalist ülkede, özel işletme sahipliğinin daha önce yasadışı kabul edildiği bağlamda birçok zorluğu ortaya çıkarmıştır; iş kurma ve geliştirme kaynakları son derece sınırlıdır ve dış çevre, çoğu olgun piyasa ekonomisine kıyasla birçok kurumsal eksiklik içermektedir.

Merkezi planlı ekonomik sistemi benimsemiş ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçişiyle birlikte girişimcilik faaliyetleri bu ülkelerin ekonomik olarak gelişmesinde önemli bir unsur haline gelmiştir. Ülkelerin yüksek potansiyelli toplam girişimcilik faaliyetlerinin, ekonomik büyümesi ile ilişkili olduğunu düşünüldüğünde Geçiş ekonomilerinde girişimcilik ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, 1993–2019 dönemi yıl aralığında 18 geçiş ekonomi ülkesi üzerinde panel veri seti kullanılarak kadın girişimcilik ile ekonomik büyüme arasında nedensel bir ilişkinin olup olmadığı araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, geçiş ekonomilerinde kadın girişimciliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü panel Granger nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç doğrultusunda literatürdeki çalışmalara bakıldığında girişimcilik ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki hususunda farklı bulguların elde edildiği görülmüştür. Çalışmadan elde edilen bulgular çalışmanın literatür kısmında belirtilen arz öncüllü hipotez görüşünü desteklemektedir. Arz öncüllü hipoteze göre (supply-leading hypothesis), girişimciliğinin ekonomik büyümenin Granger nedeni olduğunu iddia edilmektedir. Girişimcilerin Ar-Ge ve diğer kaynaklara yatırım yaparak, yeni ürünler, hizmetler, süreçler, ürün iyileştirmeleri ve iş alanları oluşturarak ekonomik büyümeye katkı sağlanacağı ifade edilmiştir. Li vd. (2012) ve Urbano ve Aparicio (2016) çalışmalarında girişimciliğin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir pozitif etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Politika yapımcıların her ülkede girişimciliği teşvik edecek stratejileri yeniden tanımlamaları önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Benzer şekilde geçiş ekonomilerinde de söz konusu durum geçerlidir.

Ayrıca kullanılan ülkeler için nedensellik ilişkisinin ayrı ayrı görülebilmesi amacıyla Konya (2006) Bootstrap Panel Nedensellik Testi uygulanmış ve Ukrayna, Romanya, Litvanya, Macaristan ve Ermenistan'da kadın girişimciliğinden ekonomik büyümeye doğru Granger nedenselliğinin var olduğunu; Kazakistan ve Kırgızistan'da ise kişi başı milli gelir artışından kadın girişimciliğine doğru nedensellik olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Elde edilen bu bulgular doğrultusunda sosyalist sistemden piyasa mekanizmasına geçiş yapan 18 ülke gurubu için yapılan testlerin her ülke için benzer sonuçlar vermediği, geçiş sürecinin ekonomik etkileri, toplumun mevcut

kültürel yapısı ve cinsiyet ayrımcılığının yaygınlığı gibi çeşitli faktörlerin farklılıklar ortaya çıkardığı tahmin edilmektedir.

Valliere ve Peterson (2009), farklı girişimci türlerinin yaygınlığı ve ekonomik rolü belirli ülkeler arasında farklılık gösterebileceğini belirtmiştir. Bu farklılığın bir kısmı ulusal koşullardan ve sosyo-kültürel etkilerden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bu nedenle, farklı türlerdeki girişimcilik faaliyetlerinin, ülkeler arasında ekonomik büyümede farklı roller oynaması muhtemeldir. Ülkelerin sosyo-kültürel farklılıkları göz önünde bulundurularak her bir geçiş ekonomisi ülkesinde kadın girişimciliğinin geliştirilmesi hususunda teşviklerin sağlanması gerekmektedir. Geçiş ekonomilerinde gözlemlenecek piyasa gelişiminin farklı aşamaları ve kadın girişimciliğinin gelişimi ile genel dönüşüm süreci arasındaki ilişki dikkate alınarak farklı ülkelerdeki piyasa reformlarının gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Acs, Z. (2006). "How is entrepreneurship good for economic growth?". *Innovations: technology, governance, globalization*, **1**(1), 97-107.
- Acs, Z., & Armington, C. (2004). "Employment growth and entrepreneurial activity in cities". *Regional studies*, **38**(8), 911-927. <https://doi.org/10.1080/0034340042000280938>
- Aidis, R. (2005). "Entrepreneurship in transition countries: A review". *Centre For The Study Of Economic & Social Change In Europe*, Working Paper No: 61, [Retrieved from <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/17505/1/17505.pdf>]
- Antoncic, J. A., Antoncic, B., & Hisrich, R. D. (2020). "Women's Entrepreneurship in Slovenia". In *Women's Entrepreneurship in Former Yugoslavia* (pp. 161-176). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45253-7_8
- Baumol, W. J. (1996). "Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive". *Journal of business venturing*, **11**(1), <http://links.jstor.org/sici?sici=0022-3808%28199010%2998%3A5%3C893%3AEPUAD%3E2.0.CO%3B2-Z>
- Birkner, S., Ettl, K., Welter, F., & Ebbers, I. (2018). "Women's entrepreneurship in Europe: Research facets and educational foci". In *Women's Entrepreneurship in Europe* (pp. 3-13). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-96373-0_1
- Blanchflower, D. G. (2000). "Self-employment in OECD countries". *Labour economics*, **7**(5), 471-505.
- Bouzekraoui, H., & Ferhane, D. (2017). "An exploratory study of women's entrepreneurship in Morocco". *Journal of Entrepreneurship: Research & Practice*, 2017, 869458.
- Breitung, J. (2005). "A parametric approach to the estimation of cointegration vectors in panel data". *Econometric Reviews*, **24**(2), 151-173. <https://doi.org/10.1081/ETC-200067895>
- Carree, M. A., & Thurik, A. R. (2008). "The lag structure of the impact of business ownership on economic performance in OECD countries". *Small business economics*, **30**(1). DOI 10.1007/s11187-006-9007-0
- Carree, M., Van Stel, A., Thurik, R., & Wennekers, S. (2002). "Economic development and business ownership: an analysis using data of 23 OECD countries in the period 1976-1996". *Small business economics*, **19**(3), 271-290. <https://www.jstor.org/stable/40229237>
- Carree, M., Van Stel, A., Thurik, R., & Wennekers, S. (2007). "The relationship between economic development and business ownership revisited". *Entrepreneurship & regional development*, **19**(3), 281-291. <https://doi.org/10.1080/08985620701296318>
- Castaño, M. S., Méndez, M. T., & Galindo, M. Á. (2015). "The effect of social, cultural, and economic factors on entrepreneurship". *Journal of business research*, **68**(7), 1496-1500. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.01.040>
- Crane, F. G., & Sohl, J. E. (2004). "Imperatives for venture success: entrepreneurs speak". *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, **5**(2), 99-106. <https://doi.org/10.5367/000000004773863255>
- Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). "Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels". *Economic modelling*, **29**(4), 1450-1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>
- Emsen, S. ve Değer, M.K. (2005). "Geçiş ekonomileri ve Türkiye'de doğrudan yabancı sermayenin dinamikleri". Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Eurofound (2019), "Female entrepreneurship: Public and private funding", *Publications Office of the European Union*, Luxembourg.
- Fuentelsaz, L., González, C., Maicas, J. P., & Montero, J. (2015). "How different formal institutions affect opportunity and necessity entrepreneurship". *BRQ Business Research Quarterly*, **18**(4), 246-258. <http://dx.doi.org/10.1016/j.brq.2015.02.001>

- Güler, E. (2012). “Sosyalizmden kapitalizme geçiş sürecinde Rusya: nasıl bir kapitalizm”. *Business and Economics Research Journal*, **3**, 93- 120.
- Hausman, J. A. (1978). “Specification tests in econometrics”. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 1251-1271. <https://www.jstor.org/stable/1913827>
- Holtz-Eakin, D., & Kao, C. (2003). “Entrepreneurship and economic growth: the proof is in the productivity”. Syracuse University Center for Policy Research Working Paper, (50).
- Hubbard, R. G. (2008). “Nondestructive creation: Entrepreneurship and management research in the study of growth”. *Journal of Policy Modeling*, **30**(4), 595-602. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2008.04.004>
- Huggins, R., & Thompson, P. (2015). “Culture and place-based development: A socio-economic analysis”. *Regional Studies*, **49**(1). <https://doi.org/10.1080/00343404.2014.889817>
- Hurlin, C.; Venet, B. (2008), “Financial Development and Growth : A Re-Examination using a Panel Granger Causality Test”. <https://basepub.dauphine.fr/handle/123456789/1653>
- Ivanović-Đukić, M., & Petković, S. (2020). “Women’s Entrepreneurship in Serbia”. **In Women's Entrepreneurship in Former Yugoslavia** (pp. 135-160). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45253-7_7
- Klapper, L., & Delgado, J. M. Q. (2007). “Entrepreneurship: New data on business creation and how to promote it”. World Bank Group, OKR. <http://hdl.handle.net/10986/11163>
- Knowlton, K., Ozkazanc-Pan, B., Clark Muntean, S., & Motoyama, Y. (2015). “Support organizations and remediating the gender gap in entrepreneurial ecosystems: a case study of St. Louis”. Louis (November 2, 2015).
- Kónya, L. (2006). “Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach”. *Economic Modelling*, **23**(6), 978-992.
- Kritikos, A. S. (2014). “Entrepreneurs and their impact on jobs and economic growth”. *IZA World of Labor*. doi: 10.15185/izawol.8
- Kumar M., Mohana H.S.C., Ca V., Na L. (2013). “The Role of Women Entrepreneurship in Modern World”. *International Journal of Current Engineering and Technology* (Special Issue 1), 100-104.
- Li, H., Yang, Z., Yao, X., Zhang, H., & Zhang, J. (2012). “Entrepreneurship, private economy and growth: Evidence from China”. *China Economic Review*, **23**(4), 948-961. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2012.04.015>
- Metters, R. (2017).” Gender and operations management”. *Cross Cultural & Strategic Management*. **24**(2), 350-364
- Mikic, M., & Has, M. (2020). “Women’s Entrepreneurship in Croatia”. **In Women's Entrepreneurship in Former Yugoslavia** (pp. 37-59). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45253-7_3
- Millan, J. M., Congregado, E., Roman, C., Van Praag, M., & Van Stel, A. (2014). “The value of an educated population for an individual's entrepreneurship success”. *Journal of business venturing*, **29**(5), 612-632. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2013.09.003>
- Orser, B. J., Riding, A. L., & Manley, K. (2006). “Women entrepreneurs and financial capital”. *Entrepreneurship Theory and Practice*, **30**(5), 643-665.
- Ozkazanc-Pan, B. (2018). “Bowen and Hisrich (1986) on the female entrepreneur: 30 years of research and new directions for gender and entrepreneurship scholarship”. *Foundational Research in Entrepreneurship Studies*, 103-126. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73528-3_6
- Özer, A., Türkmen, A. ve Çadırcı B. D. (2013). “2008 Global krizinin geçiş ekonomilerindeki etkilerinin kümeleme analizi ile incelenmesi”. International Conference on Eurasian Economies, 565-573
- Palalić, R., Knezović, E., Branković, A., & Bičo, A. (2020). Women’s Entrepreneurship in Bosnia and Herzegovina”. **In Women's Entrepreneurship in Former Yugoslavia** (pp. 11-35). Springer, Cham.
- Pesaran, M. H. (2004). “General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels”. *Empirical Economics*, 1-38. <https://doi.org/10.1007/s00181-020-01875-7>
- Pesaran, M. H. (2006). “Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure”. *Econometrica*, **74**(4), 967-1012. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>
- Pesaran, M. H. (2007). “A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence”. *Journal of applied econometrics*, **22**(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). “Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels.” *Journal of the American statistical Association*, **94**(446), 621-634. <https://doi.org/10.1080/01621459.1999.10474156>

- Ramadani, V., Gërguri, S., Dana, L. P., & Tašaminova, T. (2013). "Women entrepreneurs in the Republic of Macedonia: waiting for directions". *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, **19**(1), 95-121. <https://doi.org/10.1504/IJESB.2013.054330>
- Reavley, M. A., & Lituchy, T. R. (2008). "Successful women entrepreneurs: A six-country analysis of self-reported determinants of success? more than just dollars and cents". *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, **5**(3-4), 272-296. <https://doi.org/10.1504/IJESB.2008.017304>
- Reynolds, P. D., Carter, N. M., Gartner, W. B., & Greene, P. G. (2004). "The prevalence of nascent entrepreneurs in the United States: Evidence from the panel study of entrepreneurial dynamics". *Small business economics*, **23**(4), 263-284. <https://doi.org/10.1023/B:SBEJ.0000032046.59790.45>
- Reynolds, P. D., Hay, M., & Camp, S. M. (1999). "Global entrepreneurship monitor. Kansas City", Missouri: Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership.
- Riverin, N. (2007). "Policies for developing entrepreneurship skills and culture. Strengthen Entrepreneurship Innovation and Economic Development at Local Level in Croatia—An Active Review". Local Economic and Employment Development (LEED) of Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), Zagreb, Croatia, 97-113.
- Sajjad, M., Kaleem, N., Chani, M. I., & Ahmed, M. (2020). "Worldwide role of women entrepreneurs in economic development". *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*. **14**(2), 151-160
- Salgado-Banda, H. (2007). "Entrepreneurship and economic growth: An empirical analysis". *Journal of Developmental Entrepreneurship*, **12**(01), 3-29. <https://doi.org/10.1142/S1084946707000538>
- Smallbone, D., Welter, F. (2001). "The Distinctiveness of Entrepreneurship in Transition Economies". *Small Business Economics*. **16**, 249–262 <https://doi.org/10.1023/A:1011159216578>
- Solow, R. M. (1956). "A contribution to the theory of economic growth". *The quarterly journal of economics*, **70**(1), 65-94.
- Suriyamurthi, S., Sheela, S. C., & Rani, T. U. (2009). "Globalization-Challenges Faced by Women Entrepreneurs". *Prabandhan: Indian Journal of Management*, **2**(3), 34-39.
- Swamy, P. A. V. B. (1971). "Statistical Inference in Random Coefficient Regression Models Using Panel Data". In *Statistical Inference in Random Coefficient Regression Models* (pp. 97-155). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Tatoğlu, F. Y. (2017). **Panel zaman serileri analizi**. İstanbul: Beta Yayınları.
- Urbano, D., & Aparicio, S. (2016). "Entrepreneurship capital types and economic growth: International evidence". *Technological forecasting and social change*, **102**, 34-44. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2015.02.018>
- Valliere, D., & Peterson, R. (2009). "Entrepreneurship and economic growth: Evidence from emerging and developed countries". *Entrepreneurship & Regional Development*, **21**(5-6), 459-480. <https://doi.org/10.1080/08985620802332723>
- Van Stel, A., Carree, M., & Thurik, R. (2005). "The effect of entrepreneurial activity on national economic growth". *Small business economics*, **24**(3), 311-321. <https://doi.org/10.1007/s11187-005-1996-6>
- Welter, F., Smallbone, D., & Isakova, N. B. (Eds.). (2006). **Enterprising women in transition economies**. Ashgate Publishing, Ltd..
- Welter, F., Smallbone, D., Aculai, E., Isakova, N., & Schakirova, N. (2003). "Female entrepreneurship in post Soviet countries". *New perspectives on women entrepreneurs*, 223-239.
- Wennekers, S. & Thurik, R., (1999). "Linking Entrepreneurship and Economic Growth". *Small Business Economics*, **13**, pp. 27-55. <https://doi.org/10.1023/A:1008063200484>
- Wong, P. K., Ho, Y. P. & Autio, E., (2005). "Entrepreneurship, Innovation and Economic Growth: Evidence from GEM data". *Small Business Economics*, **24**, pp. 335-350. DOI 10.1007/s11187-005-2000-1
- Zacharakis, A., Bygrave, W. D., & Shepherd, D. A. (2000). "Global entrepreneurship monitor: national entrepreneurship assessment, United States of America: 2000 executive Report". Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership at the Ewing Marion Kauffman Foundation.
- Zellner, A. (1962). "An efficient method of estimating seemingly unrelated regressions and tests for aggregation bias". *Journal of the American statistical Association*, **57**(298), 348-368.